

Утешева Г.В.

ДО ІСТОРІЇ ЛЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. лекційна діяльність ставала одним з типів культурних модерних практик губернських міст, що набула поширення і популярності і стала невід'ємною частиною міського культурного пейзажу [7, с. 178]. Будучи губернським містом, Катеринослав все далі набував значення освітнього і наукового центру для населення всієї губернії. Водночас відсутність вищого навчального закладу до кінця ХІХ ст. позначилася на загальному розвитку культури міста. Тому для спільної праці та вирішення наукових і практичних питань катеринославські вчені, спеціалісти-практики об'єднувалися у товариства, діяльність яких, підкреслимо, не обмежувалася лише теоретичною роботою у межах наукових засідань. З метою популяризації знань громадські організації займалися також лекційною справою, яка хоча зовсім не обійдена увагою істориків, все ж поки що не стала предметом комплексного вивчення.

Однією з перших почала проводити лекційну роботу в місті Катеринославська Комісія народних читань (далі: КНЧ), про що побіжно згадується істориками, зокрема, В.І. Лазебник, В.С. Старостіним в узагальнюючих роботах з історії міста [8, с. 167–168; 12, с. 193–198]. Історії виникнення та діяльності КНЧ присвячено нашу статтю та виступ на Перших наукових Яворницьких читаннях [14, с. 54-58; 15, с. 237-251]. Наголошуючи на необхідності вивчення проблеми формування міського середовища, лекційну діяльність Катеринославської «Просвіти» розглядав О.І. Журба [7, с. 177-186]. Діяльність Катеринославського наукового товариства (далі: КНТ) вивчали І.С. Голуб, А.К. Фоменко [1, с. 8-10; 16, с. 4]. Але дослідники не розглядали роботу комісій КНТ, зокрема, лекційної та з влаштування народних читань. Кого запрошували організатори у якості лекторів, на які теми проводилися народні читання, в яких аудиторіях міста, як публіка регувала на лекції та ставлення адміністрації Катеринослава до цього освітнього

процесу, чому деякі лекції заборонялися і яким чином можна було отримати дозвіл на проведення заходу – ці та інші питання, пов'язані з лекційною діяльністю товариства початку ХХ ст., науковцями не вивчалися. Таким чином, історія створення лекційної комісії КНТ, робота комісії з влаштування народних читань, одна з мало вивчених сторінок історії просвітницької роботи серед дорослого населення міста, й стала предметом уваги в даній статті.

Інформаційні можливості при вивченні даного питання обмежуються статутом і звітами КНТ початку ХХ ст., які зберігаються у бібліотеці Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, та архівними джерелами, виявленими в Державному архіві Дніпропетровської області (далі: ДАДО) у фонді № 11 Катеринославського губернатора.

На відміну від товариств, що зосереджувались на своїх суто професійних інтересах, засноване у 1901 р. Катеринославське наукове товариство було покликане об'єднати фахівців різних галузей науки, промисловості, діячів освіти та культури краю. Ініціатива його створення належала представникам професорсько-викладацького складу Вищого гірничого училища та дістала широку підтримку серед інтелігентських кіл Катеринослава. 4 квітня 1901 р. було затверджено Статут товариства, у одному з параграфів якого записано: «Общество имеет целью следить за успехами науки и содействовать развитию и распространению научных знаний» [13, с. 1]. Параграф 2 проголошував: «Средствами для достижения цели Общества служит: а) устройство чтений, совещаний, публичных лекций» [13, с. 1]. Розмістилося товариство у півтораповерховому будинку колишньої КНЧ, спорудженому у 1896 р. у класичному стилі на Петербурзькій вулиці зліва від Яковлевського сквера. У будинку було кілька кімнат і три різні за розмірами зали, або, як їх називали, аудиторії. Цей будинок був відомий як аудиторія Наукового товариства [16, с. 4]. У найбільшій залі була обладнана сцена, що дозволяло читання популярних лекцій для населення міста. Товариство також мало аудиторії в робітничих районах на 1-й Чечелівці, в ідальні Трубопрокатного заводу.

20 листопада 1906 р. на загальних зборах КНТ було прийнято рішення щодо утворення лекційної комісії, яка б працювала при товаристві [9, с. 3]. Лекційній комісії було доручено організувати систематичні лекції як для учнів середніх шкіл, від яких поступили заяви, так і для широкої публіки [9, с. 4]. Правління КНТ вирішило відкрити загальнодоступні систематичні лекції 28 жовтня 1906 р. [9, с. 5]. Голова товариства подав на ім'я губернатора прохання щодо проведення лекцій за наступними предметами: 1) геометрія, 2) алгебра, 3) фізика, 4) геологія, 5) фізична астрономія, 6) математична астрономія, 7) побутова хімія, 8) філософія хімії, 9) механіка, 10) фізіологія і анатомія рослин, 11) біологія, 12) фізіологія і гігієна, 13) практична психологія, 14) порівняльна географія Росії, 15) епізодичний курс російської та західної історії, 16) історія Реформації, 17) новітня історія Західної Європи, 18) історія російської літератури, 19) історія західноєвропейської літератури, 20) історія давньої літератури, 21) елементарний курс суспільствознавства, 22) законодавство [9, с. 6-7]. Катеринославський губернатор повідомив правління КНТ, що перші одинадцять предметів лекції дозволені без надання програм, а з інших предме-

тів програми необхідно надати Попечителю Одеського учбового округу [9, с. 7]. Першими лекторами товариство намітило: Брантнера, Доманицького, Заборовського, Гальперина, Малова, Морачевського, Курилова, Усова, Штебера, Терпигорєва, Караваєва, Олександрова, Волжина, Подосиннікова, Попеля, Кедрова, Кримського, Гуровича, Акінфієва, Трубу та ін. [9, с. 7]. Таким чином, тематика лекцій була надзвичайно різноманітною і охоплювала питання та проблеми з різних областей науки. А лекторами КНТ були відомі вчені, викладачі навчальних закладів, громадські діячі міста.

Товариство давало слухачам короткі систематичні курси, в яких головна увага приділялася не скільки фактичній, скільки ідейній стороні. За такою програмою $\frac{3}{4}$ слухачів отримували можливість ознайомитись з науковою дисципліною та поштовх для подальшої самоосвіти. Одночасно така програма враховувала інші категорії населення, наприклад, екстернів, які готувалися до вступу у вищі класи середньої школи, чи до іспиту за повний курс середньої школи. Особам, які вже закінчили середню школу, ідейні короткі курси допомагали осмислити фактичний матеріал, який вони вже мали [9, с. 7-8]. КНТ постановило допускати на лекції не більше 400 слухачів, враховуючи розміри приміщення. Абонентний квиток вважався дійсним на 10 лекцій даного предмету, незалежно від того з якої лекції слухач почав використовувати свій квиток. Кількість абонентів на лекції обмежувалася 300, на практичні заняття 60, загальна кількість 400 слухачів вимагала й разових відвідувачів. Після використання 10-лекційного абонементного квитка, у випадку продовження лекцій з даного предмету, власникам абонементу видавався окремий квиток за меншу плату – 3 коп. за лекцію. Коштував абонемент на 10 двогодинних лекцій – 50 коп., на 10 годинних лекцій – 30 коп., разовий квиток – 10 коп. [9, с. 8-9].

Зростання актуальності такої комунікації як лекційна діяльність, набуття нею масового характеру було пов'язане з вибуховим підвищенням професійно-освітніх, культурних стандартів, що було викликано процесами індустріалізації, засвоєнням незвичних форм соціального, економічного, побутово-повсякденного життя, властивих модерному урбанізованому суспільству [7, с. 178]. Уряд Російської імперії це розумів, але передбачав цілу бюрократичну процедуру отримання дозволу на читання лекцій. Спочатку треба було звернутися з прохання до попечителя Одеського учбового округу, який вимагав від деяких лекторів повного тексту. Але не всі виконували цю настанову, тому що у діючому законодавстві не було прямих вказівок щодо цього. Тому начальник Одеського учбового округу 16 грудня 1904 р. звернувся до Катеринославського губернатора з проханням порушити питання перед Міністерством Внутрішніх Справ та Міністерством Народної Освіти про те, що як Попечителі учбових закладів, так і губернатори та градоначальники можуть вимагати від лекторів повного тексту лекції та розписку не робити ніяких відступів від затвердженого та прошнурованого оригіналу [2, арк. 114.]

Попечитель Одеського учбового округу висловлював свою точку зору щодо змісту лекції і звертався до Катеринославського губернатора, щоб той надав свою резолюцію. Були випадки коли попечитель писав негативні відгуки. Губернатор під грифом «секретно» наказував начальнику Катеринославського

губернського жандармського управління перевіряти інформацію про політичну благонадійність особи, яка хоче прочитати лекцію. Приватним особам та товариству можна було писати прохання безпосередньо губернатору. Але начальник губернії часто звертався до попечителя Одеського учбового округу за його резолюцією. Катеринославський поліцмейстер давав розпорядження пристапу, а той – окружному наглядачу обов'язково відвідати публічну лекцію. Після заходу присутній наглядач заповнював спеціальну анкету, у якій були пункти, з інформацією про те: хто читав лекцію, на яку тему, де вона проходила, скільки людей було і якого стану, куди було перераховано кошти, яке враження на публіку мав захід. Якщо доповідач відхилився від теми, то наглядач повинен був зупинити автора і у своєму звіті обов'язково про це повідомити. Бюрократична система імперії стежила, щоб публічні виступи проходили спокійно і жодного критичного слова стосовно державного порядку не було промовлено. Наприклад, Катеринославський губернатор не дозволив члену Державної Думи від робітників Катеринославської губернії Г.С. Кузнєцову читати 9 січня 1910 р. у приміщеннях Наукового товариства повідомлення про роботу Державної Думи на теми: «О землеустройстве», «О реформе местного суда», «О неприкосновенности личности», «О страховании рабочих ведомства Министерства Финансов», «О досрочном освобождении и вопросах Думы по поводу взрыва на Астраханской улице Санкт-Петербурга», «О профессиональных союзах» [3, арк. 3]. Правління наукового товариства просило губернатора дати дозвіл на проведення читань Московським лекційним бюро В.А. Поссе в аудиторіях товариства на теми «Идеал и действительность кооперативного движения», «Штирнер и Ницше». Але адміністрація губернії не дозволила проводити такі лекції, не пояснивши причини відмови [3, арк. 178, 181].

Якщо лектор проживав в іншому місті, він міг доручити всі організаційні питання щодо проведення заходу іншій особі, яка проживала у Катеринославі. Організатор подавав прохання губернатору та отримував на своє ім'я оголошення від канцелярії, знаходив приміщення, займався фінансовою стороною питання та ін.

Не кожний сезон лекційної комісії був вдалим. З часом товариство у своїх звітах відмічало падіння зацікавленості населення до лекцій загальноосвітнього характеру. Не тільки місцеві, але й іногородні лектори не могли залучити необхідну кількість слухачів для того, щоб виправдати кошти на проведення заходу. Пояснення такої ситуації члени товариства шукали в загальних умовах сучасності, наприклад, в апатії суспільства, а також звинувачували себе в тому, що комісії не вдалося знайти те, що зацікавить публіку та надає відповіді на хвилюючі питання [10, с. 9, 13]. Звітний період за 1910-1911 академічний рік члени товариства вважали дуже невдалим за результатами лекційної справи. Курси, які було розпочато у другому півріччі 1910 р. та в 1-му півріччі 1911 р., в міській аудиторії зібрали мало слухачів. Найбільше разове відвідування зібрало 307 слухачів, а найменше – 7. На всіх курсах спостерігалось поступове зменшення кількості слухачів до останньої лекції, хоча кількість годин кожного курсу була незначною (на 12 днів тільки у одного лектора, на 6 днів також у одного, на 5 у двох, на 4 у одного та у інших менше). У другій половині 1911 р. лекції влаштовувалися та-

кож у будинку КНТ на Чечелівці. Кількість відвідувачів була від 120 до 7 осіб у місцевих лекторів а також від 400 до 115 осіб у приїжджих [10, с. 12-13].

Таким чином, більш повні збори давали приїжджі лектори, але переповнена аудиторія була, наприклад, у 1910-1911 рр. тільки у таких популярних лекторів як Н.О. Морозов та А.І. Шингарьов [10, с. 13]. Член Державної Думи А.І. Шингарьов прочитав одну двогодинну лекцію на тему «Русское Государственное Хозяйство и Бюджет» [10, с. 12]. Кошти від заходу планувалося віддати до каси наукового товариства [4, арк. 139-142]. А 14 квітня 1911 р. в аудиторії КНТ А.І. Шингарьов збирався читати лекції на тему «Алкоголизм и народное здоровье». Уповноваженим лектора виступив інженер-технолог Л.О. Гольденштейн [4, арк. 168].

27-30 вересня 1911 р. прочитав лекцію в аудиторії КНТ на Петербургській вулиці Є.О. Єлачич на тему «Жизнь и смерть по учению науки биологии», а 25 вересня у будинку наукового товариства на Чечелівці відбулася лекція «О первобытном человеке» [3, арк. 340, 348; 6, арк. 40]. На заході переважали робітники, яких було близько 120 чоловік. Товариство проводило лекцію на свою користь, тому – по платним квиткам за ціною від 10 до 50 коп. Всього було зібрано 17 крб. [6, арк. 40]. Але, не дивлячись на цікаві теми та добрі повідомлення, заходи не зібрали аудиторії й на половину [10, с. 13].

Такий же результат повторився і на наступних лекціях В.П. Потьомкіна та І.Д. Лукашевича [10, с. 13]. Московський літератор В.П. Потьомкін, за якого просив голова наукового товариства О.М. Терпигорев, отримав дозвіл від губернатора на проведення протягом вересня-листопада 1911 р. у приміщенні товариства на Петербурзькій вулиці лекцій на теми: «Душевная драма Л.Н. Толстого», «Лев Толстой (опыт историко-психологического анализа)», «Конец второй Империи и национальная самооборона Франции в 1870-1871 гг.», «Борьба за веру в Иудеи 1-го века до Рождества Христова», «Подполье Достоевского», «Век Людовика XIV». Остання лекція була дозволена губернатором ще у листопаді 1910 р. [5, арк. 318, 329].

31 жовтня 1911 р. відбулася лекція І.Д. Лукашевича у будинку наукового товариства на Чечелівці. Тема заходу «Что такое жизнь» зацікавила учнів та представників єврейської нації. Всього було 275 чоловік. Під час читання демонстрували «туманні» картини. Пристав четвертої частини Катеринослава повідомив: «Впечатление на публику вялое и видно лекция никакого впечатления не призвела» [6, арк. 147]. Але товариству вдалося зібрати на свою користь 50 крб. за продані квитки. 31 жовтня 1911 р. І.Д. Лукашевич з 20 до 23 години ночі прочитав лекцію у приміщенні аудиторії КНТ. Всього було 197 чол., переважно євреї. Лекція на тему «Наука и философия» викликала у публіки добре враження, так повідомив пристав другої частини Катеринослава [6, арк. 151]. Отже, враховуючи, що приїжджі лектори перестали збирати повні зали, товариство відклало на деякий час організацію їхніх лекцій.

Періодично у лекційній комісії виникали труднощі матеріального характеру. Голова комісії у 1912 р. звітував, що при читанні курсу між лекціями відбувалася перерва на 2-3 тижні. Правління КНТ вимушене було здавати міську

аудиторію в оренду для влаштування вистав [11, с. 10]. Курси розтягувалися на дуже тривалий час, публіка поступово відвикала від лекцій [11, с. 19].

У Науковому товаристві працювала також комісія з влаштування народних читань. Заходи проводилися в чотирьох аудиторіях: Чечелівській, Кайдацькій, Амурській та Міській. У звіті комісії з 1 листопада 1910 р. по 1 січня 1912 р. повідомлялося, що у всіх аудиторіях було проведено 98 читань, які відвідало 20833 осіб, що в середньому складає 212 осіб на одне читання [10, с. 20]. А у звітній період з 1 січня 1912 р. по 1 січня 1913 р. було проведено 60 читань, які відвідало 18720 осіб, що в середньому складає 312 осіб на одне читання [11, с. 30].

Члени комісії писали, що порівняно із звітним періодом за 1909-1910 роками кількість відвідувачів читань у 1910-1911 рр. зменшилася приблизно до 5000 осіб. [10, с. 21]. Тому кожного року комісія старалася покращити постановку проведення просвітницьких заходів для народу. У 1910-1912 рр. було звернено увагу на виписування та місцеве виготовлення картин. Особливу турботу проявила комісія у придбанні картин до ювілейного читання з дня визволення селян від кріпосної залежності, та вечорів, пов'язаних з іменем Л.М. Толстого. Найбільш вдало пройшли читання, присвячені 50 річчю визволення селян. Найкраще цю подію було відмічено у Чечелівській аудиторії, де було проведено два читання (по дві години кожне) 26 та 27 лютого. Відвідало їх по 430 осіб. На Амурі читання було влаштоване 26 лютого. Набилося 600 осіб та чимало залишилися за воротами через нестачу місць [10, с. 22]. Вхід на цей захід був безкоштовним.

Комісія намагалася систематизувати народні читання. Для цього утворила чотири предметних підкомісії: з літератури, історії, географії, природознавства. Але підкомісії працювали погано, тому що не вистачало лекторів [10, с. 23]. Справа в тому, що тривалий час у комісії з влаштування народних читань серйозно не обговорювалося питання щодо оплати лекторської роботи. З ініціативи голови комісії М.С. Цейтліна з метою залучення лекторів, які зайняті платними заняттями, цю проблему було розглянуто на засіданні. Але старі лектори поставилися негативно і вирішення питання було відкладено до кращих часів [10, с. 24].

Народні читання проводилися російською мовою. У звітній період за 1910-1911 рр. поступила пропозиція від однієї особи (прізвище у звіті не вказано) організувати у Чечелівській аудиторії деякі читання українською мовою, але комісія це побажання відхилила [10, с. 27]. Чечелівська аудиторія знаходилася в кращих умовах ніж інші за її розташуванням, складом слухачів, акустичними умовами та ін. Лектори охоче погоджувались читати лекції, тому що там збирався контингент вдячних, уважних слухачів. Народні читання носили характер лекцій. Часом для заходів обиралася неділя о четвертій годині дня для дорослого населення, а у першій половині дня – для дітей. Діти відвідували читання, поводити себе добре. Плата для малечі складала – 2 коп., а для дорослих – 5 коп. [10, с. 28-29].

Найбільші труднощі для обслуговування представляла Амурська аудиторія, тому що вона знаходилася поза містом та добиратися туди було незручно. Спочатку проводилися читання наукового характеру і, в той час як у Чечелівській аудиторії вони супроводжувалися великим успіхом, кількість відвідувачів в Амурській

аудиторії помітно зменшилася. Діти відвідували читання охоче, але поводити себе недисципліновано, хоча чергових в залі було достатньо [10, с. 34].

Міську аудиторію відвідували переважно діти старшого та молодшого віку. Читання проводилися безкоштовно. У неділю з самого ранку діти вже чергували біля дверей. Слухачі цієї аудиторії, як зазначали члени комісії, порівняно із слухачами інших аудиторій, були найбільш недисципліновані, особливо коли читання проводилися за книгою [10, с. 36]. Витівки малечі проявлялися іноді у доволі грубій формі. Так, з'явилася група хлопчиків, які під час читання кидали камінці. «Особенно обидно это бывает в тех случаях, когда Аудитория, затаив дыхание, слушает, ловит каждое слово, а тут везде начинается щелканье от падения камешков. Такие выходки всего нескольких озорников портят иногда целое чтение», – повідомлялося у звіті КНТ за 1912-1913 рр. [11, с. 35].

Інше ставлення дітей було до читань-бесід. «Если беседа увлекает слушателей, они с большим вниманием и интересом слушают её и проявляют меньше экспансивности», – зазначали члени комісії. Але товариство не мало достатньої кількості лекторів, які б могли проводити читання-бесіди [10, с. 36].

Таким чином, публіка комісії з влаштування народних читань була різноманітною і товариство намагалося враховувати особливості контингенту, який збирався на заходах. Теоретично організація старалася відводити перше місце читанням наукового характеру, але на практиці влаштовувала дуже багато читань з белетристики. Причина знов таки крилася у нестачі лекторів з наукових питань. Справа в тому, що цій благородній справі лектори присвячували свої вихідні дні і працювали безкоштовно. Кількість членів комісії взагалі була незначною, а з них активних – було близько 25-30 осіб. Товариство надіялося, що «только сконцентрированием значительного числа преданных этому благородному делу лиц – можно поднять его на должную высоту, с которой лучи волшебного фонаря действительно будут вносить свет и знание в темную среду» [10, с. 39]. Але, незважаючи на нестачу кадрів, комісії з влаштування народних читань вдалося організувати в губернському місті постійну роботу чотирьох аудиторій.

Отже, комісії КНТ продовжили просвітницьку справу Катеринославської комісії народних читань, яка припинила свою діяльність у 1902 р. Багато труднощів спіткало КНТ: відсутність стабільної фінансової підтримки, брак грамотних лекторів та ін. Але членам КНТ вдалося переконувати підприємців Катеринослава визнавати доцільність просвітницької роботи і виділяти кошти на утримання аудиторій та проведення інших заходів, тому робітники мали змогу слухати і отримувати знання на лекціях майже безкоштовно. В цілому Катеринославське наукове товариство на початку ХХ ст. відіграло значну роль у популяризації наукових знань серед городян через проведення науково-популярних лекцій, народних читань.

Бібліографічні посилання:

1. Голуб І.С. Виникнення та перші кроки Катеринославського наукового товариства // Бористен. – 1996. – № 5 (59).
2. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 449.
3. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1070.

4. ДАДО. – Ф 11. – Оп. 1. – Спр. 1181. – Ч. 1.
5. ДАДО. – Ф 11. – Оп. 1. – Спр. 1181. – Ч. 2.
6. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1182. – Ч. 1.
7. Журба О.І. Лекційна робота старої Катеринославської “Просвіти” та проблеми формування міського середовища // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. – Вип. 2.
8. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006.
9. Отчет о деятельности Екатеринославского Научного Общества в 1906-1907 академическом году. Год седьмой. – Екатеринослав, б.г.
10. Отчет о деятельности Екатеринославского Научного Общества в 1910-1911 академическом году. Год одиннадцатый. – Екатеринослав, б.г.
11. Отчет о деятельности Екатеринославского Научного Общества в 1912 академическом году. Год двенадцатый. – Екатеринослав, б.г.
12. Старостін В.С. Столиця степового краю Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2004.
13. Устав Екатеринославского Научного общества. 6 мая 1901 года. – Катеринослав, 1907.
14. Утешева Г.В. З історії просвітницької діяльності Катеринославської комісії народних читань наприкінці ХІХ ст. // Грані. – 2002. – № 1 (21).
15. Утешева Г.В. Формування «розумних розваг» городян на межі ХІХ - ХХ ст. (Катеринославська комісія народних читань) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Д.: ДНУ, 2007. – Вип. 5.
16. Фоменко А. Аудиторія Наукового товариства // Наше місто. – 1997. – 21 січня.